

UOT 101. 01

BİLİK, SÜNİ İNTELLEKT, ETİKA VƏ DIALOQ

Şölət Zeynalov

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu,
Davamlı inkişafın fəlsəfəsi və sosiologiyası şöbəsinin
aparıcı elmi işçisi,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.
E-mail: sholet@mail.ru
ORCID: 0000-0003-2509-1159

Xülasə. Məqalə bilik cəmiyyətin müasir problemlərinə həsr olunmuşdur. İşdə qeyd edilir ki, elm, texniki tərəqqi, süni intellektin inkişafı cəmiyyətin hazırda inkişafı üçün prioritet təşkil edir. Lakin cəmiyyətin sosial, siyasi, mənəvi, etik problemləri göstərir ki, elmin mütləqləşdirilməsi də problemdən çıxış momenti deyildir. Bu həm də onu təsdiq edir ki, istər elmlərarası, istər cəmiyyətlər, təsisatlar arasındakı münasibətlərdə dialoq problemi nə qədər vacibdir. Problemin çoxaspektli olması fəlsəfənin hazırda aktuallığını bir daha təsdiq etməkdədir. Məqalədə qeyd edilir ki, elmin və süni intellektin aktuallaşması bir növ fəlsəfənin dialoqu ifadə edən əbədiyyətinin, həm də insan şüurunun və ruhunun yenidən aktuallaşması üçün zəmin ola bilər.

Aktuallıq və məqsəd: Müasir cəmiyyətdə baş verən sosial, siyasi, etik, və s. problemlərə diqqət çəkmək. Habelə, elmi texniki tərəqqi dövründə elmlə paralel fəlsəfənin aktuallığını göstərmək.

Metodologiya: elmi metod, empirik, müqayisəli təhlil, analiz və sintez metodları.

Elmi yenilik: Sayəntik cəmiyyətin problemlərinə dialoq və etika kontekstindən yanaşma.

Açar sözlər: sayəntizm, süni intellekt, ruh, etika, dialoq, sülh

KNOWLEDGE, ARTIFICIAL INTELLIGENCE, ETHICS AND DIALOGUE

Sholat Zeynalov

PhD, assos.prof.
ANAS Institute of Philosophy and Sociology,
Leading researcher of the department
"Philosophy and Sociology of Sustainable Development"
E-mail: sholet@mail.ru
ORCID: 0000-0003-2509-1159

Abstract. The article is dedicated to modern problems of knowledge society. It is noted that the development of science, technical progress, and artificial intelligence is a priority for the development of society at the moment. However, the social, political, moral and ethical problems of society show that the absolutization of science is not a way out of the problem. This also confirms how important the problem of dialogue is in inter-science, inter-society and inter-institutional relations. The fact that the problem is multifaceted confirms the current relevance of philosophy once again. The article states that the actualization of science and artificial intelligence can be a basis for the re-actualization of the eternality of a kind of philosophy, which expresses dialogue, as well as the human consciousness and spirit.

Relevance and purpose: Social, political, ethical, etc. happening in modern society drawing attention to problems. Also, to show the relevance of philosophy in parallel with science in the period of scientific and technical progress.

ЗНАНИЯ, ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ, ЭТИКА И ДИАЛОГ

Шолат Зейналов.

Ведущий научный сотрудник отдела «Философия и социология устойчивого развития»
Института философии и социологии НАНА, доктор философских наук, доцент
email: sholet@mail.ru
ORCID: 0000-0003-2509-1159

Резюме. Статья посвящена современным проблемам общества знаний. Отмечается, что развитие науки, технического прогресса и искусственного интеллекта является приоритетом развития общества на данный момент. Однако социальные, политические, морально-этические проблемы общества показывают, что абсолютизация науки не является выходом из проблемы. Это также подтверждает, насколько важна проблема диалога в межнаучных, межобщественных и межинституциональных отношениях. Многогранность проблемы еще раз подтверждает актуальность философии на сегодняшний день. В статье утверждается, что актуализация науки и искусственного интеллекта может стать основой для реактуализации вечности своего рода философии, выражающей диалог, а также человеческое сознание и дух.

Актуальность и цель: Привлечь внимание к социальным, политическим, этическим проблемам, возникающим в современном обществе. А также показать актуальность философии параллельно с наукой в период научно-технического прогресса.

Методология: научный метод, эмпирический, сравнительный анализ, методы анализа и синтеза.

Научная новизна: Подход к проблемам научного общества в контексте диалога и этики.

Ключевые слова: наука, искусственный интеллект, дух, этика, диалог, мир.

Giriş

Filosoflar müasir cəmiyyətin inkişaf xüsusiyyətlərini xarakterizə edərkən onun bilavasitə interpretasiyasını elmi-texniki inkişaf, mənəvi-ruhi anlamda isə məzmununu antropologizm fəlsəfəsiylə bağlayırlar. Bütün bunlar təsdiq edir ki, hazırda insan faktoru, onun sivilizasiya inkişafı, mənəvi meyarları, dünya-görüş və s. keyfiyyətlərinin formalaşması bilavasitə elm, bilik, sosial tərəqqi kimi anlayışlardan asılıdır. Lakin real faktlar həm də onu təsdiq edir ki, elmi-texniki tərəqqi heç də insanın bütövlükdə dünyada problemlərini həll etmək, onun mənəvi -etik, ruhi halını tarazlaşdırmaq iqtidarında deyildir. Digər tərəfdən müasir elmin də problemlərinin bir tərəfi bilavasitə fəlsəfəylə bağlıdır. Eyni zamanda, buraya cəmiyyətin sosial, siyasi, etik, milli, dini,

coğrafi və s. kimi problemlərini əlavə edərkən tendensiyanın məzmunu bəzə də ümumi bir qənaətə gəlmək olar: müasir sivilizasiya inkişafının problemləri yalnız kommunikasiya və dialoq fəlsəfəsi kontekstində həll oluna bilər.

Bu baxımdan məqalədə elmlə bərabər fəlsəfənin, xüsusilə, dialoq fəlsəfəsinin mövcud problemlərin qarşılıqlı həll olunmasında aktallığı önə çəkilir və elmin son nailiyyətlərindən olan süni intellektin perspektivləri dialoq kontekstində nəzərdən keçirilir.

1. Bilik problemi: Müasir nəzəri fikirdə sivilizasiyanın tendensiyası fəlsəfi baxımdan təsvir edilərkən filosoflar onu antropologizm fəlsəfəsi kontekstində mənalandırmağa cəhd edirlər. Filosofların qənaətinə görə “son əsrin fəlsəfəsinin əsas fundamental əlaməti – antro-

pologizmdir” [2, s. 20]. Əvvəllər əgər fəlsəfə “problemə” materializm-idealizm kontekstindən yanaşırdısa, hazırda bu yanaşmaların əsasını antropologizm-sayəntizm yanaşması təşkil edir. Bu yanaşmanın əsas məzmunu ondadır ki, burada insan faktoru, onun daxili aləmi, yaradıcılıq meyarları, bir sözlə, görüşlər və fəaliyyət sistemi dünyaya münasibətdə bir növ insanın özündən – ruhundan keçir. Filosoflara görə ruhun antropoloji halı ruhun elə halıdır ki, o, insandan dünyaya tərəf istiqamət götürür, hər şeyi insan varlığının mahiyyəti kontekstində mənalandırmağa cəhd edilir və bununla da dünya mənzərəsi insandan konstruksiya olunur [2, s. 20]. Bu görüşlər sistemində sayəntik metodologiyanın əsas meyarı, elmin fəlsəfi konstruksiyasında formalaşdığından “fəlsəfə burada insana təlqin edir ki, hazırda idrakın yeganə və ağılasıqan forması – elmdir” [2, s. 7]. Göründüyü kimi, hazırda elmin qüdrəti mütləqləşdirilir, onun bir növ “metofoforalaşdırılması” müasir intellektual insanın “apogeyi” kimi qəbul edilir. Lakin elmin tənqidi və onun inkişaf tendensiyası göstərir ki, elmlə paralel – bərabər fəlsəfənin də “dünya işlərində” terapevtik əhəmiyyəti şəksizdir. Ona görə də elmə bəşəri problemlərin həllində bəzən inamsızlığı elmlə fəlsəfəni, fəlsəfə ilə biliyi sıxı şəkildə çulğağlaşdırır. Bu səbəbdən də filosofların qənaətinə görə hazırda elmə inamsızlığın dəf edilməsində fəlsəfə ciddi rol oynamaqdadır. Təsədüfi deyl ki, XX əsrin başlanğıcında qərbdə “neopozitivistlər fəlsəfəni ağılasıqmazlıq və mənasızlıq kimi rədd edir – “Rədd olsun metafizika, yaşasın elm!” Şüarını irəli sürürdülər” [2, s. 7]. Lakin tədricən neopozitivistlər bu yanaşmanın doğru olmadığını müəyyən edərək “...sonradan özləri də hiss etmədən klassik sistemquraşdırmanın tipik nümunəsini yaradırlar [2, s. 7]. XX əsr Qərb nəzəri fikri ilə dialoq göstərir ki, fəlsəfəyə qarşı ciddi antitezislərə baxmayaraq “kiçik bir zaman kəsiyində – 20-30 cu illərdə sistemquraşdırma ideyası nəinki geri çəkilir, hətta birdən-birə sistemquraşdırma “bumu” (partlayışlı inkişaf) başlayır” [2, s. 7]. Bu baxımdan müasir fəlsəfənin aktuallığı göz önündədir. Dar çərçivədə yanaşdıqda o, süni intellekt, etika, soial problemlər və s. münasibətlərində ortaq bir nöqtə – dialoq mühiti ya-

ratmaqla bir növ insan və gerçəkliklər, o cümlədən onun ruhi problemləri arasında ümumi ortaq kəsişmələri tapmağa çalışır. Geniş anlamda isə şüur, varlıq və sivilizasion tendensiyaya probleminin fəlsəfəsiz “həll olunmasının” qeyri-mümkün olduğunu diqqətə çatdırır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda elmi paradigmalardan biri kimi süni intellekt daha çox aktuallıq qazanmaqdadır və aydındır ki, XX əsr elm bumunun məntiqi nəticəsi kimi meydana çıxmış Sİ-in inkişafı müasirliyin bir növ avanqard və produktiv təfəkkür layihələrinəndir və o geriyə dönməz şəkildə cəmiyyətin həyatının bütün sferalarına nüfuz etməkdədir. Əsl həqiqətdə, geniş anlamda Sİ- aktuallaşması bir növ fəlsəfənin dialoqu ifadə edən əbədiliyinin, həm də insan şüurunun və ruhunun yenidən aktuallaşması deməkdir. Yəni burada söhbət ondan gedir ki, “Sİ-in təhlili və onun fəaliyyətdə tətbiqi təkcə kompüter elmini deyil, həm də neyroelmi və şüur fəlsəfəsini zənginləşdirir” [5, s. 7]. Lakin “süni intellekt məfhumunun geniş yayılmasına və istifadə olunmasına rəğmən, o, müxtəlif mənbələrdə fərqli şərh olunur: bəzi mütəxəssislər onu elm kimi, digərləri isə sistem kimi nəzərdən keçirirlər” [5, s. 7]. Necə izah olunmasından asılı olmayaraq elmin və süni intellektin durmadan təkamülü göstərir ki, bu inkişafın təməlinə həm də insan və onun dialoqu ifadə edən ruhu dayanır. “Anlamaq vacibdir ki, Sİ təkcə qoyulan suallara “düzgün” cavab verməyə qabil robot deyil, həm də kömpüterdə verdiyimiz ən sadə alqoritimlərə reaksiya, həmçinin mühakimələri modelləşdirmək və ya obrazlı informasiyanı emal etmək və s. deməkdir” [2, s. 7]. Həmçinin, biz də bu fikrin tərəfdarıyıq ki, insan ruhunun elmin, siyasətin, iqtisadiyyatın sərt basqıları altında olduğu bir şəraitdə elmin mütləqləşdirilməsi, “Sİ- nin elmdə istifadəsi və onun bir elm kimi tədqiq edilməsi identiklik vəzifəsi deyil. Sİ təbii zəkanın davamı olmaqla ona reduksiya edilə bilməz. O, təbii intellektin dərkinə reaksiya kimi yaranmış, lakin bu gün həm də elmin metodları yeniləmək üçün müxtəlif fənlərdən biliklərin toplanması, informasiyanın neyron şəbəkədə yerləşməsi və, nəhayət, nəticələrin əldə edilməsi və onların elmdə tətbiqi kimi mahiyyətinin dərkini nəzərdə tu-

tur” [5, s. 7]. Bu onu bir daha təsdiq edir ki, elmin, və ya Sİ-nin insan mahiyyətini, onun ruhunun əvəz edilməsini həyata keçirmək kimi bir missiyası yoxdur (hərgah texniki anlamda bu da istisna olunmur) və ola bilsin ki, bu baxımdan Sİ müasir fəlsəfənin deməli, insan ruhunun yeni tezisi kimi çıxış edir. Belə məqamda vurğulamaq lazımdır ki, fəlsəfi refleksiya üçün hazırda aşağıdakı məsələlər ciddi aktuallıq kəsb edir: 1) İntellekt nədir, Sİ-yə baxarkən və ya Sİ-də nəyə intellekt demək olar; 2) Sİ etik problemləri kəskinləşdirir, lakin o intellekt nədir sualına cavab verərkən həm də yeni etik bilik yaradır. 3) İntellekt – insan – subyekt – şüur məsələlərini aktuallaşdırır. 4) Sİ müharibə və sülh məsələsini yeni problem kimi fəlsəfi refleksiyanın mərkəzinə gətirir.

2. Qlobal sülh etik problem kimi: Göründüyü kimi hazırda fəlsəfənin nəzəri konstruksiyasında insan və onun ruhu biliyin (elmi biliyin) əsas paradigmalardan biri hesab edilərək elmin inkişafı bilavasitə insan, onun şüurunun, idrakinin, bütövlükdə fəaliyyəti və hətta “mən”in daha da inkişafı pülürüallığı, humanistləşməsi ilə izah olunur. Bütün bu “etimad” isə müasir intellektual və bilikli insana xüsusi özəlliklər, imkanlar və manevrlər yaradır – hər şeyin mərkəzində insan və onun mövcudluğu dayanır – mövcudluq insanda ehtiva olunur. Demək olar ki, elmin bütün sahələri bu anlamda yeni-yeni kəşflər edərək gələcək barədə öz nikbinliklərini gizlətmir və s. İndi kvant fizikası, süni intellektin imkanları və onun yaratdığı reallıqlar sübut edir ki, insan nəslinin gələcəyi elə bir həddə gəlib çata bilər ki, onun ömrü dəfələrlə uzana, əməyi son dərəcə yüngülləşə, insanın, cəmiyyət və xalqların xoşbəxtliyi artırsa, xalqlar və millətlər sürəklil sülh və əminəmanlıq şəraitində yaşaya bilərlər. Hətta, vaxtı ilə elmin yaratdığı imkanlar hesabına yaradılan qorxunc silahların da dünyada sülhün bərqərar olmasına xidmətdə olduğunu iddia edənlər də kifayət qədər olmuşdur və hal-hazırda bu fikri indi də dəstəkləyənlər kifayət qədərdir. Məsələn, M. Qandi qeyd edirdi ki, “Amerikalı dostlarım mənə deyirlər ki, Atom bombasının kəşfi ahimsanın² yayılması-

na daha da yardımçı ola bilər. Onların məqsədləri, bu sözdən atom bombasının qorxunc yoxedicilik qarşısında dünyanın ona nifrət etməsi isə, bu iddialarında haqlı ola bilərlər” [3, s. 150]. Ancaq məsələ ondadır ki, praktika başqa faktları da təsdiq edir: tarix sübut edir ki, istənilən silah növünün kəşfinin məqsədi bir tərəfdən müdafiə xarakteri daşısa da son nəticədə o, insan həyatına son qoymaq faktını da özündə saxlayır. Yəni tarixi faktlar təsdiq edir ki, “... atom bombasına olan nifrət unudulduqdan sonra dünya daha da ac bir şəkildə aqressivliyə yuvarlanacaqdır” [3, s. 149]. Bu tezis ilə razılaşmamaq sadəcə mümkün deyildir, istənilən nikbin proqnozların bu tezis qarşısında uduzduğunun şahidi oluruq. Tarixdə baş vermiş sonsuz sayda qanlı müharibələri bir anlıq xatırlayaq və bu müharibələrdən sonra bağlanmış sülhün də taleyi məhz növbəti müharibə elanına qədər olmuşdur. Başqa sözlə, bütün nikbin proqnozlara baxmayaraq istər sülh dövründə, istərsə də postmünaqişə dövrlərinin dinamikasının müşahidəsi göstərir ki, paraktikada vəziyyət başqadır və “bilik və elmi ruhlu” insanın etik problemləri hazırda filosofların da qeyd etdiyi kimi hər yerdə azalmaq əvəzinə həndəsi silsilə ilə artmaqdadır. Bu isə ciddi bir sual yaradır: elm, texnika, texniki tərəqqi, sivilizasion “sistemquraşdırmalar” etik problemləri həll etmək və dialoqu horizontal anlamda həyata keçirmək iqtidarındadırmı? Si mədəni identiklərə, etika və dialoqun aparılmasına necə təsir edir? Dialoq və “antidialoq” problemlərinin aktorları nədir. Sayəntizm bəşəri kommunikasianyı təsbit etmək iqtidarındadırmı? Tarix dialoqu, yaxud onun əksini realizə edir? Göründüyü kimi suallar çoxdur və onların izahı perspektivdir.

Bu baxımdan tarixin dialoqu, yaxud “antidialoqu” ehtiva etməsi məsələsi daima mübahisəlidir, bu isə alternativlərin, “imkanların” daima “induksiya” və ya “deduksiya” olunmasına şərait yaradır, başqa formada desək, burada söhbət vəhdətdən gedir. M. Qandi bütövlükdə elmin mürəkkəbliyini bir kənara qoyaraq insanların, xalqların, dinlər və fərdlərin ortaq nöqtə ətrafında sülh şəraitində yaşamalarını ən sadə formada belə izah edirdi: “Hamımız bənzər biçimdə düşünmədiyimizdən həqiqətin bir

² Ahimsa – aqressivliyi tamamilə inkar edən təlim

parçasını dəyişik mövqelərdən görə bildiyimizdən dolayı, ən doğru yol qarşılıqlı olaraq bir-birimizin görüşlərimizə və davranışlarımızımıza dözməkdir. İncə və vicdan hər kəsdə eyni səviyyədə deyildir. Bir fərdin yönətimi nə qədər uyğun və cəlbədicə olsa da bunu başqalarına da məsləhət görmək doğru deyildir, bu başqalarının görüşünə və inancına müdaxilə etməmək deməkdir” [3, s. 194]. Qeyd edilənlər doğru faktdır, lakin məsələ o qədər də sadə deyildir və bütövlükdə qeyri-aqressiv təlimlər, dinlər və baxışlar sistemi gözdədir ancaq problem daha dərin və fəlsəfidir, elmin yaratdığı dünyagörüş bütövlükdə etik problemləri təmin etmək iqtidarında deyildir. Məsələn, fenomenologiyanın dahisi alman filosofu Edmund Hüsserl (1859-1938) elmin yaratdığı böyük imkanlara baxmayaraq “car çəkirdi ki, Avropa bəşəriyyəti ağır ekzistensial böhran keçirir, Avropa millətləri xəstədir, Avropa özü böhran keçirir”, “Avropa üçün ən böyük təhlükə yorğunluqdur” [2, s. 17]. Bu ciddi həqiqətdir ki, yer üzündə yaşayan insan indi labirintə düşmüşdür, müharibə, münaqişə, konfliktlər və qırğınlar ona bir tərəfdən ruhi zədələr və yorğunluqlar, digər tərəfdən də “özləşmiş” həyatı iradə tələq edir. Məsələn, vaxtı ilə İngilis filosofu və tarixçisi A. Toynbi öz əsərlərində tarixi və müsir tendensiyanı, inkişaf perspektivləri analiz edərkən hesab edirdi ki, bizim sivilizasiyanın tarixi “xalqların mübarizə tarixindən” [7] başqa bir şey deyildir və bu səbəbdən də tarixi tendensiyada xalqlar, millətlər və dövlətlərarası mübarizə və ziddiyyətlərə sivilizasiyanın qanunauyğunluğu kimi yanaşmaq lazımdır. Bu kontekstdən çıxış edərkən məhz Marksizim fəlsəfəsində də məsələ oxşar şəkildə, lakin daha geniş və hüdudsuz interpretasiya olunur, orada bütövlükdə tarix “dialektik hadisələr toplusu” kimi konseptual olaraq dərk edilməkdədir. Lakin fakt ondadır ki, ən müxtəlif konsepsiyalar və nəzəriyyələr kontekstində qeyd olunan problemə fərqli yanaşmalar tarixən meydana gəlsə də yaxud, (dini, coğrafi, tarixi, sosial, siyasi, sivilizasiya və s.) ümumi fikirlər bir məsələ ətrafında birləşir: bəşəriyyətin gələcəyi naminə ümumi bir yol, məxrəc tapılmalıdır.

Təsadüfi deyildir ki, hələ ötən əsrin əvvəllərindən başlayaraq “müasir ekzistensial böhranın gündən-günə dərinləşməsi, mədəni texniki özləşmənin başqa formalarının tügəyanı, ekoloji faciələrin qarını döyməsi, insanın acı taleyi Şpenqlərin təliminə yalnız Qərbdə deyil, bütün dünyada marağın hədsiz dərəcədə artmasına səbəb olmuşdur” [2, s. 264]. Burada məsələ ondan gedir ki, fəlsəfə hələ daha öncədən texnikanın, elmin meydana çıxmasına qədər dövrün, epoxanın, zamanənin tragizmini anlamışdı: beləliklə “Şpenqlər, onun ardınca A. Toynbi, X. Orteqa i Qasset və başqaları insanlığın dönüş nöqtəsinin çatdığına inanır və güman edirdilər ki, tarixin yüksələn xətt üzrə inkişafı – tərəqqi, tənəzzül mərhələsi ilə əvəz edilməkdədir” [2, s. 264]. Bütün bunlara baxmayaraq alman filosofu O.Şpenqlər inanırdı ki, “indiki mədəniyyətin xarabazarlıqları üzərində gələcəyin əzəmətli mədəniyyəti ucalacaqdır” [2, s. 264].

Göründüyü kimi, dialoq və etikaya inam fəlsəfi təfəkkürün əbədi mövzudur, bu anlamda elmin də məqsədlərinin etikadan kənar qavranılması mümkün deyildir. Yuxarıda qeyd edilən fəlsəfi fikirlərdən aydın şəkildə görmək olar ki, elmin tənqidinə baxmayaraq elm və fəlsəfi təfəkkür arasında bir ortaq məxrəc də mövcuddur. Bu baxımdan “antropologizmin fəlsəfənin fundamental prinsipinə çevirilməsi müasir fəlsəfənin uğurudur. Bu şüurun məntiqinin dərkə insanı bütün sahələrdə məhləm ola bilər. Bu isə öz növbəsində, “yeni renaissance in” və ya yeni insan inqilabının çıxış nöqtəsini təşkil edə bilər. Müasir fəlsəfə linqvistik, fəlsəfi ruh isə linqvistik şüurdur” [2, s. 22]. Tənqidlərə baxmayaraq insanın, həm də mahiyyətində dialoq fəlsəfəsinə ciddi bir inam mövcuddur. İnsan aqressiv situasiyalarda tiran, yırtıcı, anlaşılmaz varlıq olsa da onun ruh halı həm də dialojidir, sayəntizmin də məhz təməlində əxlaq qanunları dayanır.

Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin əvvəllərində Qərb nəzəri fikrində problem çoxaspektli və sistemli olaraq nəzərdən keçirilməyə başlasa da təhlillərin, elmi mülahizə və fəlsəfi izahetmələrin çoxşaxəli olmasına baxmayaraq məsələ, bəşəriyyət iki dünya müharibəsindən də yan keçə bilmədi.

Əksinə, böhran daha da dərinləşərək geriyyə-dönməz xarakter aldı və hazırda da bəzi mütə-xəssislər əslində, bəşəriyyətin üçüncü dünya müharibəsinin astanasında olduğunu bildirirlər. Ona görə də müasir dünyada fəlsəfəyə hansı “ögey” və ya “doğma” yanaşmaların sərgilənməsindən asılı olmayaraq problemin analizi göstərir ki, hər şeydən əvvəl baş verən problem fəlsəfidir və problemin mənalandırılması fəlsəfənin hazırda ən aktual problemlərindəndir. Bu anlamda fəlsəfənin idrak probleminə dönmə-dönə müraciət etməsi əbəs deyildir. İndi dünya miqyasında “...fəlsəfəyə qayıtmağın əsl vaxtıdır. Bəşəriyyət özünü dərk etmədən hansı proseslərin sivilizasiya, hansılarınınsa antisivilizasiya olduğunu müəyyənləşdirmək çətin olacaqdır” [1, s. 224]. Müharibə, münaqişə, birgə mövcudluq və sülh kimi bəşəri anlayışların fəlsəfəsindən bəhs edərkən yaxşı olar ki, “yeni dövrün fəlsəfəsi bütün xalqların birgə səyi ilə yaradılmalı və qloballaşma şəraitində ümumbəşəri idealları əks etdirən bu fəlsəfəyə uyğun olaraq siyasi və hüquqi üstqurum daha da təkmilləşdirilməlidir” [1, s. 224]. Vaxtı ilə, Maks Born (1882-1970) kimi bir elm adamı yazırdı: “elm və texnika sivilizasiyanın *etik əsaslarını sarsıdır* və ola bilsin ki onun qarşısını almazdır”. Göründüyü kimi bir çox parametrlər üzrə insanın xoşbəxtliyinin açarı hesab edilən elmi-texnoloji tərəqqi onun ən qorxulu düşməni kimi də xarakterizə edilir [7, s.112].

Məsələ ondadır ki, insanın sivilizasiya inkişafının təməlinə həm də etik-əxlaqi dəyərlər, kommunikasiyalar mövcuddur. Ənənə davam etməli, elmin paradigmatları və Sİ imkanları humanizmə istiqamətləndirilməlidir. Bəşəri əxlaqın elmi-texniki tərəqqinin yaratdığı müasir imkanlarla uzlaşdırılması sayəsində insanlarda, xalqlarda, dövlətlərdə qeyri-aqressivliyin təbliğini, dialoq mədəniyyətinin yüksəldilməsini etik səviyyəyə qaldırmaq son dərəcə zəruridir. Bunun üçün – “etikanın bizə gərəkliliyi olması üçün o, özünün əxlaqa münasibətini dəyişməlidir. O, əxlaqi öyrənməli və öz nəticə və tövsiyələrini dəfələrlə yoxlamalıdır” [4, s. 83]. Vaxtı ilə, alman filosofu “İ. Kant deyirdi ki, etika əxlaqi tənqid etməlidir. Aydın ki, əxlaqın tənqidi altında o, etikanın əxlaqda dəf olunmalı olanı görməyi, yəni əxlaqi obyektiv və in-

kişafda görməyi nəzərdə tuturdu” [4, s. 83]. Elmi ədəbiyyatın interpretasiyası göstərir və elmi-texniki tərəqqinin daha geniş vüsət alması və yer üzündə silh anlamının bütün həddləri aşması, o cümlədən, çoxşaxəli antropogen fəaliyyət sivilizasiyanın nikbin gələcəyi üçün ümidləri şübhə altına almaqdadır. Fikrimizcə, bütün problemlərin, münaqişə və müharibələrin, o cümlədən sülhün təmin edilməsi işində əsas söhbət dialoqa dönüşdən getməli, bu anlayışa çoxaspektli apelyasiyalar olunmalıdır. Sayəntizmə yeni yanaşmalar və ola bilsin ki, Sİ-in və Lütfizadə məntiqinin də humanitar aspektdə tətbiqi bəşəriyyətə yeni bir nəfəs də verə bilər. Çünki, burda problem həyat və onun başlıca meyarı insandan, onun təfəkküründən, təfəkkürün elmə, Sİ-yə, texnikaya, özünə, sivilizasiya əlaqələrə, dialoq, dialoq mədəniyyəti, bilik, kommunikasiya və s. bəşəri kateqoriyalara münasibətindən – modelləşməsindən gedir.

Nəticə

Biz məqalənin əvvəlində sayəntizmin yaratdığı imkanları, fəlsəfi təfəkkürlə münasibətləri qeyd edərkən elmin və onun son paradigmatlarından olan Sİ-in yaratdığı müasir üstünlüklərdən bəhs etdik və orada belə bir fikir işlətdik ki, elmin və ya Sİ-nin insan mahiyyətini, onun ruhunun əvəz edilməsini həyata keçirmək kimi bir missiyası yoxdur və ola bilsin ki, Sİ müasir fəlsəfənin deməli, həm də insan ruhunun yeni tezisi kimi çıxış edir. Bu baxımdan Antropologizm epoxasının metodoloji perspektivində sayəntizmin və onun fəlsəfi məzmununun dərk edilməsində süni intellekt insan zəkasını, ruhunu əvəz etməsə də o, dünyanın və tendensiyanın daha mükəmməl qavranılmasında sonsuz yeni bir üfüqdür. Fikrimizcə, bu baxımdan elmin və sayəntizmin yaratdığı imkanlar sonsuzdur və etik problemlərin həllində elmin imkanlarından istifadə olunması hazırda zərurət təşkil edir. Bu səbəbdən də hazırda insan ruhunun iztirabına baxmayaraq yeni yaranan elmi paradigmatlar və xüsusilə, Sİ-in imkanları hesabına ola bilsin ki, yaxın gələcəkdə müasir cəmiyyətdə müharibələrə, təcavüzə, münaqişə və müxtəlif antidialoqu yaradan “izmlərə” son qoyulacaqdır. Bilik, elm, sayəntik dünyagörüşü, süni intellekt və

onların yaratdığı imkanlar zəruridir. Bütün bunlar cəmiyyəti inkişafa və tənəzzülə də apara bilər. Bu axına humanist ölçü vermək fəlsəfənin, etikanın, dialoq fəlsəfəsinin əsas amalı

olmalıdır. Hər halda bu baxış həm Şərq, həm də Qərb fəlsəfəsinin başlıca problemi kimi onun aktuallığını təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. Xəlilov S.S. Sivilizasiyalararası dialoq. Bakı: "Adiloğlu" Nəşriyyatı, 2009, 256 s.
2. İsmayılov F. Q. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə, II cild (Birinci kitab) XX əsr Qərb fəlsəfəsi tarixi. Bakı, 2011, 536 s.
3. Mahatma Q. "Bütün insanlar qardaşdır", Bakı, "Sivilizasiya və Mərifçilik" İctimai Birliyi, 2011, 246, s.
4. Məmmədşadə İ. Bir daha fəlsəfə haqqında. Müasir yanaşmalar. Təmayüllər. Perspektivlər. Bakı- "Elm və təhsil"-2019. 200, səh.
5. Məmmədşadə İ., S. Dadaşova. Süni İntellekt və yeni təfəkkür tərzii. Şərqi fəlsəfəsi problemləri // beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal № 27, 2022, s. 7
6. Zeynalov Ş Ə. Dialoq fəlsəfəsi. Bakı, "Avropa" nəşriyyatı, 2017, 304 səh.
7. Тойнби А.Дж. Цивилизация перед судом истории. Москва, 2003, 512 с.

Rəyçi:

İlham Məmmədşadə

Göndərilib: 01.05.2023

Qəbul edilib: 26.09.2023